

॥ इति अथर्वणोपनिषद्वाच्यः प्रारंभः ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥

ॐ Akhavanopanishad
Akhyan

83
12

॥ श्रिवेद्यासायनमः ॥ ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ वानंदमजरं नियमजमक्षयमचु
 तं ॥ अनंतशक्तिं सर्वज्ञं नमस्ये पुरुषोत्तमं ॥ ॥ मनोर्वेदस्य तस्यादावथ
 र्वाब्रह्मणोजनि ॥ मित्रश्रवणश्चाथो प्रहेति हेतिरेव च ॥ ब्रह्मणः प्रथमे
 कल्पे शिवः प्रथमजस्मृतः ॥ सनकाद्यास्तु वाराहे ब्रह्माविष्णोः सुतो ग्राज
 इति ब्रह्मांडे ॥ ॥ ऋगाद्या अपराविद्यायदाविष्णोर्नवाचकाः ॥ ता एव परम
 विद्यायदाविष्णोस्तुवाचका ॥ इति परमसंहितायां ॥ ऋभिर्होत्रेण शंसंतित
 थो ह्यत्रेस्तवंतिये ॥ विष्णुमेव तथा तस्मै यजुर्भिरपि जुहति ॥ स्तवं याथर्वणे श्रौ
 नं सैतिहासपुराणकैः ॥ न विष्णुसदृशं किंचिदपरमं चापि मन्वते ॥ सर्वतमंतं ज्ञा

नंतं सैतिहासपुराणकैः ॥ वेदे रामेणे चैव पुराणे भारते तथा ॥ आदावंते च मध्ये च
 विष्णुसर्वत्र गीयते ॥ एतदंते मध्ये च ब्रह्मैवोक्ता विज्ञानतां ॥ ऋगादिपंचधा
 संस्थं शब्दप्रपद्यति ॥ यं वाकेषु नुवाकेषु निषत्सुपनिषत्सु च ॥ स्तवंतिसयक
 म्मांसां सयं सयेषु सामसु ॥ सर्ववेदाय मद्मामनंतितपांसि सर्वाणि च यददं
 ति ॥ यदिच्छंते ब्रह्मचर्यं चरंतितते पदं गृहेण प्रवक्ष्ये ॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वे
 दो वेदांतं रुद्धेदविदेव चाहमिह ॥ सदिभारते ॥ चतुर्दशमहाविद्यास्था
 नानि वेदितव्यानि भवन्तीति च मूलश्रुतिः ॥ पचारात्रमगाद्याश्च सर्वमेकं
 पुराभवत् ॥ मूलवेद इति ह्यारव्याकाले कृतयुगे तदा ॥ नैव सामादिनामनि

२

तद्वेदस्य चाभवत् । नैव चेन्द्रादिनामानि विष्णोरन्यत्र कुत्रचित् । ब्रह्मरुद्रेन्द्रैर्वेद-
नामभिः प्रोच्यते हरिः । देवतात्वेन चेज्यः सब्रह्माद्यामनुनामकाः । वक्त्रेन पितृत्वे-
न कारित्वेनैव चादरात् । इज्यंते देवताः सर्वानुदेवतं क्वचित् । अनन्ययाजिनस्तथा
तु तस्मात्कार्तयुगाजनाः । प्राप्नुवंति हरितं च तस्माद्देवेन किंचन । पारावर्यहरेय-
स्मादुद्धितास्तरगाननात् । ऋगाद्याप्यनुव्याख्यातास्तस्मात्सर्वे हरियजेत् । त-
स्माद्ब्रह्मादयः सर्वे मनवो मानवास्तथा । यजंति सर्वे वेदे स्तं जानंति च विनिश्चया-
त् । अत्रोक्तः पंचरात्रेण ऋगाद्यैर्वर्धयंतं यजेत् । ऋगाद्यैरेव सैतैर्त्रैभिर्नैरियोजने ह-
रिः । दापरीयेर्जने विष्णुः पंचरात्रे स्तकेवलैः । कलौ तु नाममात्रेण पूज्यते भग-
वान् हरिः । एको वेदः कृते ह्यसीन्नेतायां सन्निधाभवत् । स एव पंचधा जाता इह २

पारंप्राप्य वैयुगं । उत्सन्नः सकलिं प्राप्य वेदः प्रायेण सर्वशः । मुख्यो धर्मः कार्तयुगो व-
र्तितव्यः कलवपि । त्रेतादौ तदशक्त्या हि धर्मो न्यसंप्रवर्तितः । कृते भागवताः सर्वे वे-
दाश्च पुरुषास्तथा । त्रेतायां भिन्नविषयास्तत्रैविधतांगताः । तस्मादेकः सर्ववे-
दे ज्ञेयो विष्णुः सनातनः । पूज्यो यज्ञे सोपचारैर्ध्योर्वंद्यश्च सर्वदेयादिनारायणसं-
हितायां । वेदवादाश्चानुयुगं ह्रसंतीति हि न श्रुतिरिति भारते । वेदैश्च पंचरात्रै-
श्च भक्त्या यज्ञैस्तथैव च । दृश्यो हं नान्यथा दृश्यो वर्षकोटिशतैरपि तीवराह ।
अत्रापि तदेतत्सयं मंत्रेषु । कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्निद्यादिना कर्मविषयान्
परविद्यामुक्तायेनाक्षरं पुरुषं वेदसयं । प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामियारभ्या-
थर्वणा नेवमंत्रान्परविद्यात्वेनाह । चतुर्वेदसंस्कारवतामेव वेदविद्यायाः अधिका

२३३॥ तेषां मे वै तां ब्रह्म विद्यां वेदेत ॥ शिरो व्रतं विधिवै सुचीर्णमिति ॥ शिरो व्रतमि
 कपलक्षणेन ॥ स्ववेदव्रतयुक्तस्य सर्ववारवागता स्वपि ॥ अधिकारोऽस्ति विद्यासु
 नावेदव्रतिनः कचिदिति व्यासस्मृतौ ॥ एत ब्रह्मचतुर्मुखः तदेतत्संभगवान् ॥ त
 कामाः कर्मा एवाचरथ तदा सापि परविद्या ॥ अन्यथा पूवा ह्येते दृढा यज्ञरूपाः ॥ भ
 गवद्विषयत्वेन कृत एषवः पुण्यं सुकृतो ब्रह्मलोकः परब्रह्मलोकः ॥ निष्कामं शा
 नं प्रवर्तुनिवृतमिह चोच्यते ॥ निवृतं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येतिसनातनमिति हि व्या
 सस्मृतिः ॥ सय आत्मानमेव लोकमुपास्तेन हास्य कर्म क्षीयत इति श्रुतिः ॥ सहय
 शा प्रजासृष्ट्वो यत्का एवं प्रवर्तितं ॥ चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ आद्यायुरिन्द्रियारामो
 मोक्षं पार्थस जीवतीति च ॥ यांति मया जिनोऽपि ममिति च ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता

च प्रभुरेव च ॥ न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च वंति ॥ इति च ॥ यस्मात्परतिरेव स्यादि
 यत्कापि कुर्याद्विद्वांस्तथा सक्त इयेवैतत्त्वाच्च ॥ ये त्वे तदभ्यस्तयंतो नानुतिष्ठंति मेम
 तं ॥ सर्वाज्ञानविमूढांस्तान्विधिनेष्टानचेतस इति च ॥ लोकेऽस्मिन्निविधानिष्टापुरा
 णोक्ता मयानघेयत्वाच्च ॥ नाश्रमांतरविरोधः ॥ त्रेतायां बहुधा संततानि ॥ कृते त्वेक
 प्रकारेण संततानि ॥ अग्नियुगमादिभिर्यज्ञैस्सर्वदेवस्थितं हरिं ॥ यजंति तांश्चकारि
 त्वाद्दुस्तस्मात्तथा यजत ॥ पृथक् पृथक् त्रेतायां यजंते देवता गेणान् ॥ यथा कृते तथा प्रा
 शास्त्रेतायां बहुधा तत इति पादौ ॥ यमिन्द्रमाहवृषां वैश्वदेवा यमाहयमित्रमाहयम
 सयमाह ॥ यो देवानां देवतमोजनित्रं वायोस्तस्मै सोममेभ्यो जुहोमि ॥ एवं वायोऽपि त
 रं विष्णुमेव यजंति देवैः सह ये कृते जनाः ॥ एवं त्रेतायां किंचिदन्ये पृथक्ता निष्ठाविकाव

४

पर्यतेन चान्य इति ब्रह्मांडे ॥ विष्णुः सर्वभ्यः किंचिदुत्तमत्वं ज्ञानं त इमं लोक मां व्रंति ॥ सा
म्यं हिनत्वं वा ज्ञानं तोही नतरं तमेवा विंशति ॥ देवेभ्यं उत्तमं विष्णुं राक्षसवदस्त्वमन्य
ते ॥ या जीसमानुषयाति साम्यहीनत्ववितमं इति च ॥ त्रैविद्यामाभियेतु तिष्ठेन्यदेवता
भक्तास्तेपि मामेव कौंतये यजंति ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरैव च ॥ एकत्वाद्वा द
न प्रवयाजिनस्त्रैविद्याः ॥ अपरं त्वक्षरं यासां प्रकृतिर्जडरूपिका ॥ अक्षरं परमं श्रीस्तु
परतः परमक्षरं ॥ वासुदेवः परानंद इति त्रिविधमक्षरमिति च ॥ विष्णुचंगानां हिनामा
निष्कवादी नितु सर्वशः ॥ क्रीडादिशक्तिरूपत्वात् तज्ज्ञत्वाद न्यवस्तुष्विति च ॥ वासुदेवः पु
मान्नाम पूर्णत्वात् स्वयोषिति ॥ रमा यागभ्रमा दधात्यजास्तस्मात्प्रजश्चिर इति च ॥
सप्तविंशो वृतयः ॥ होमाः संबंधाः ॥ लोकाः गोलकाः ॥ गुहायां बुधौ ॥ लोपाः स्समान इ

४

निसृजात् ॥ एकैकालोपः ॥ प्रतिपुरुषं समसप्त ॥ भगवतः कर्म चेष्टा तपो ज्ञानं पै चैरा मृतं ब्र
ह्माख्या पुरुषो भगवानेवा ॥ येषां चेष्टा भगवतो ॥ यश्च ज्ञानं परात्मनः ॥ तत्सर्वं भागवानेव ये
च धर्मबलादय इति च ॥ स्वभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतिः ॥ विज्ञानाद्ब्रह्मणो वि
वं ॥ नाभिहृदादिह सतोऽभिसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमा समनंत शक्तिरिति भागवते ॥
प्राणः प्रणयनाद्विष्णुर्वत्त्वाद्वा गुदीरितः ॥ मनो मंतत्वेन विष्णुं सर्वजीवनियामक इ
ति शब्दनिर्णये ॥ अमृतस्य मुक्तस्य सेतुः ॥ मुक्तोपस्थव्यपदेशात् ॥ मुक्तानां परमा
तिरियादेः ॥ हृदयस्थः सदा विष्णुबहुधा चैकधा भवत् ॥ चरति स्वेच्छये वांतः सर्वजीवा
नियामय ॥ निति प्रवृत्ते ॥ परा अथ वराय स्मात्सह विष्णुः परावरः ॥ ब्रह्मांडमध्यगोनियं
नपयेषरवौ स्थित इति च ॥ सूर्यादयस्तं नभासयंति ॥ इदं ब्रह्मैव विश्वं पूर्णं ॥ इदमेव वरि
ष्टं सर्वतमं ॥ इदं शब्दानां बहुत्वात् ॥ ब्रह्मविषय एवेदं शब्दः ॥ स्यादुवत्सदा अतिननुत्वा

५५

प

५

निषिद्धा

देव ॥ तस्येदाहः पिप्यलं स्वाद्वेत् नो न शयः पितरं न वेदेयः कानां स्वादु निषेधात् ॥
जीवाद्यमेव नाश्नाति भगवान् न तु नाश्नायेव ॥ तस्येदाहं पिप्यलं स्वाद्वि कृतत्वात् ॥
स्यातं त्रेणैव भोक्तृत्वा दुःशा भोगाच्च सर्वदा ॥ अभोक्ता चैव भोक्ता च भगवान् विष्णु
रव्ययः ॥ इति तत्त्वसारे ॥ नास्ति शोष्य यतो न्यो हिततो नीशा हरेर्मतिः ॥ तया मुख
ति जीवस्तमन्यं ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ जीवादन्यस्वतंत्रो यं यतेनो पुरुषोत्तम ॥ इति ब्रह्म
सारे ॥ पुण्यं चानिष्टं विधाय स यो हि भगवान् विष्णुः सद्गुणत्वात् प्रकीर्तितः ॥ असुर
स्तद्विरुद्धत्वादनृताः परिकीर्तिताः ॥ तस्य विष्णोर्निधानं तु वैकुण्ठो ल्लोक उतम इति
च ॥ सर्वगतत्वाद्दूरेतिकेच ॥ नान्येदेवै हरिं पश्येद्भानरूपेण वा युना ॥ ब्रह्मणो
परमज्ञानरूपेण हरिण तथा ॥ प्रसन्नेनैव तं पश्येदन्तेनुज्ञाप्रदायिन इति च ॥

५

ए

षोडशकला शरीरो न भवतीति निष्कलः ॥ यदा पश्यः पश्यते रगमवर्णं कर्तारमी पुरु
षं ब्रह्मलोकं ॥ आनंदरूपममृतं यद्विभाती कृतत्वात् ॥ स आत्मज्ञार्चको ब्रह्मणो धा
मप्राणं वेद ॥ यत्र विश्वं पूर्णं ब्रह्म निहितं ॥ प्रधानं धाम विष्णोः स्तु प्राणा एव प्रकीर्तितं ॥
उपायैर्ये विजानीयाः प्राणश्छं परमेश्वरं ॥ तस्माद्गुणे हरिर्नियमा विष्टो भवति ध्रुवं ॥
नियं प्राणश्छितस्यैव विष्णोरावेश एव हि ॥ प्राणद्वारेण यद्भानं दीपनं ज्ञानिनः सदा ॥
स निधानं यथा प्राप्ताः पिशाचाः पुरुषेषु पि ॥ तत्र स्थित्वा पि भुञ्जंत आविशेयुः पुन
श्यते ॥ मंत्रादिभिस्तथा विष्णुं सदा प्रीत्यै स्थितोऽपि सन् ॥ ज्ञानदीप्यादिकं कुर्या
द्ज्ञानिनः पुनरेव विति ॥ एतच्छुक्रं प्रयन्यदतिवर्तते ॥ सर्वतीर्त्वा हरिं शुक्रं प्रतिवृति
र्भवेषुनः ॥ ज्ञानिनसा हि मुक्तिर्यात नैवायेति कश्चनेति महावाराहे ॥ सर्वतो देहा
दे मुक्ता सतं सर्वगं भगवंतं प्राप्य तमेवापियंति ॥ देहादे सर्वतो मुक्ता सर्वगं पुरुषोत्तमं ॥

६

प्राप्यतस्मिन्प्रविश्याथ मोदंते तं बहिस्तथेति च ॥ अल्लोकेषु स्थित्वा परांतकाले
परिमुच्यंति ॥ अविरोधस्यैश्वर्यादृश्यमेकदेशस्थितिस्तथा ॥ एकीभावस्त्रिधा
प्रोक्तो नैकीभावस्वरूपयोः ॥ कुतो भूतस्य भवतं स्वरूपस्यैक्यमेव हि ॥ अतो नदीनां
जीवानां विरुद्धानां नृणां मपि ॥ अविनाशरिणा चैव तथैव च नरांतरैः ॥ एकीभावस्त
संश्लेषो विरोधस्य च वर्जनं ॥ स्वरूपैक्यं कुतस्तेषां नियं भिन्नस्वरूपिणां ॥ हरेरपि स्य
रूपाणां मेकीभावा यदोच्यते ॥ संश्लेष एव विदुषां स्वरूपैक्यस्य नो भवइति ॥ गतां
मुक्ताः ॥ प्राणादिपंचदशकलारूपां देवान् ॥ अन्ये च देवां सर्वेऽपि प्रतिदेवतासु देवं
ता प्रतिबिंबं भूता तु प्र ॥ सुप्रतिप्रति स्थिताः कर्माणि विज्ञानमयो जीवश्च परा मा
मनिप्रविशंति ॥ प्रतिबिंबो हरेः प्राणस्तस्य चान्या कलाः क्रमात् ॥ कलानां देवता
अन्या देवतानां नरा अपि ॥ तस्मात्सर्वेषु मुक्तेषु नरेष्वपि नित्यामकाः ॥ तिष्ठंति नान्

६

संदेहः परमात्मनि चाखिला इति मुक्तविवेके ॥ कलाभ्यश्चान्यदेवेभ्यः कर्मप्रयवरं
यतः ॥ कलाभ्यः पृथगुक्तं तत्पुष्करः कर्मचोच्यते इति च ॥ अन्यथा गता भविष्यंती यथा
हारो दोषः ॥ न च मूलरूपाणि प्रतिदेवता इत्युच्यंते देवानां ॥ प्रतिरूपशब्दवत्प्रति
देवताशब्दः ॥ विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठंति यत्र ॥ इमाः षोड
श कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्या स्तंगच्छतीति ॥ यथा सौम्यो मांसमुद्रायणा इ
ति नदीदृष्टांतपूर्वकं पुरुषप्राप्तिकथनाच्च मुक्तां देवता एवोच्यते ॥ स प्राणमसृजते स
देवश्च पुरुषो भगवान् ॥ अगम्यनामरूपत्वादमुक्तैर्मुक्तिगानराः ॥ विहीननामरूपा
स्तु न तु तद्रहितत्वं तः ॥ अशरीरो यथा वायुं सामान्यागम्य देहतः ॥ एवं नद्यः समु
द्रस्था सामान्यागम्य रूपत इति च ॥ स्वकीयमुदकं नद्यसमुद्रे नैव जानते ॥ वायुस्तु

७

तस्य ग्राह्यमेवेकत्वा प्रवर्षतीति च ॥ विमुक्त इयमुक्त इयर्थः ॥ विप्रिय इति वत् ॥ अवि
हायेति च ॥ अनंतं वैनामेति श्रुतिः ॥ परब्रह्म विदित्वा तु बंहित स्यात्स्व योग्यतः ॥ ना
योग्यं किंचिदा मोति कुत एव हेरुगुणानिति च ॥ ब्रह्म बंहितत्वे स्याज्जीवानां न परात्मना ॥
अस्वतंत्रस्य जीवस्य कुतो नियस्वतंत्रतेति च ॥ स्कंदे ॥ यत्रामृतः पुरुषो ह्यव्यया
त्मा ॥ यत्र तत्सयस्य परमं निधानं ॥ अमृतस्यैष सेतुः ॥ शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ब्रह्म
तद्भक्ष्यमुच्यते ॥ निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यादीनामुक्तस्य सर्वत्र भगवत्सैकाशा
द्भेदस्यैवोक्तत्वाच्च ॥ मुक्तोपस्य व्यपदेशात् ॥ जगद्ध्यापारवर्जं ॥ प्रकरणादसं
निहितत्वाच्चेत्यादिना भगवतापि सर्वत्र भेदस्यैव सूचितत्वात् ॥ न ते महित्वम
न्वश्रुवन्ति ॥ सोऽश्नते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता ॥ ब्रह्मेशानादिभिर्दे

७

वैर्यप्राप्तुं नैव शक्यते ॥ तद्यत्स्वभावः कैवल्यं स्वभवान्केवलो हर इत्यादेश्च ॥ मु
क्तेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो देवा एव गुणाधिकाः ॥ तेभ्यो वायुस्ततो विष्णुः परिपूर्णगुणः
सदा ॥ यत्वेतदन्यथा विक्रमे हियां यधरंतमः ॥ यत्वेतदेव ज्ञानं तिते हियां ति परं
हरिमिति च ॥ देवानां संततो ज्ञाताः प्रायशो ज्ञानिनः कृते ॥ बलवर्धेतु तश्चान्ये
यस्माद्ब्रह्मविदुः सुराः ॥ न संततो ब्रह्मविदो नराणां ज्ञानिनामपि ॥ प्रायशस्य सुराणां च
नियमो यं कृते युगे ॥ तस्मात्स भगवान्बिबुर्द्वैयः सर्वोत्तमोत्तमः ॥ सदा सर्वगुरोः पूर्ण
यो नंतः पुरुषोत्तम इति च ॥ ६१ ॥ ॥ प्रियतां भगवान्महं प्रेष्टुं प्रेष्टुं तमः सदा ॥ मम
नियं न मा म्ये नं परमोदारसद्गुणं ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतिर्थ भगवत्पादाचार्य
विरचिते श्रीमदार्थवणोपनिषद्भाष्यं समाप्तं ॥ ६३ ॥ श्रीहरीहर्षणपणमस्तु ॥ ६४ ॥

अथर्वणोप

निषेदाध

+

83

12

॥ इति अथर्वणोपनिषद्वाच्यं समाप्तः ॥ ५१ ॥ ४ ॥

+